

Ronald van Raak

Geen land
van grote
woorden

10 EEUWEN

FILOSOFIE

IN NEDERLAND

Boom

Inhoud

INLEIDING 9

1 | FILOSOFEREN IN PARIJS 17

De gestolen kennis 18

Het licht van Siger 23

De ezel van Buridanus 28

2 | NAVOLGEN VAN CHRISTUS 35

De Moderne Devotie 36

Een tijdloze bestseller 41

Noordelijk humanisme 46

3 | DE MORAAL VAN ERASMUS 53

Nieuwe instrumenten 54

Over de vrije wil 59

Over de tolerantie 64

4 | DE WARE VRIJHEID 71

Het land van De Groot 72

Descartes: ommekeer 77

De nieuwe filosofie 82

5 | DE ZONDE VAN SPINOZA 89

De God van Spinoza 90

De kring van Spinoza 95

De angst voor Spinoza 100

6 | NEWTON IN DE POLDER 107

De fysicotheologie 108

Newtoniaanse wijsbegeerte 113

Verlichting in Nederland 118

7 | FILOSOFIE EN DE POLITIEK 125

Filosofie voor Nederland 126

De academische filosofie 131

De geest van Spinoza 136

8 | WIJSBEGEERTE OF WETENSCHAP 143

Tekenen van de tijd 144

Op zoek naar eenheid 149

De signifische beweging 154

9 | POLITIEK EN DE FILOSOFIE 161

De christelijke filosofie 162

Opvoeding in democratie 167

De schaduw van de politiek 172

TEN SLOTTE 179

VERWIJZINGEN 189

LITERATUUR 209

ILLUSTRATIES 225

PERSONENREGISTER 227

Mensen worden niet geboren, maar gevormd.

DESIDERIUS ERASMUS

Inleiding

Mensen filosoferen – en dat hebben we altijd gedaan. Andere diersoorten denken eveneens, maar wij zijn de enige soort die gedachten vastlegt en met anderen deelt. Ons bewustzijn is gebonden aan de omgeving waarin we leven; dat geldt voor mensen evengoed als voor andere dieren. Tegelijk beseffen wij dat we de wereld op een bepaalde manier ervaren: we kunnen ons ‘buiten’ die omgeving denken – en met onszelf meekijken, meende de Duitse filosoof Helmuth Plessner. Deze reflexiviteit stelt ons in staat om na te denken over onze positie tegenover anderen en onszelf in te leven in een ander. Dit kan ons bang maken voor de toekomst (door angstaanjagende verhalen), of juist helpen om zaken te relativieren (met humor en ironie). Helmuth Plessner beschreef dit beeld van de mens in 1928, in *Die Stufen des Organischen und der Mensch*. Hij deed dit aan de universiteit in Keulen. Na de machtsovername in 1933 door de nazi's werd de half-joodse Plessner het lesgeven onmogelijk gemaakt en vluchtte hij naar Groningen. Hier verbaasde hij zich over het academische klimaat, dat naar zijn idee zoveel koeler en kleurlozer was dan hij gewend was. Na de oorlog

bleef hij in Groningen, in afwachting van de ontwikkelingen in Duitsland.

Begin jaren vijftig besloot Plessner alsnog terug te keren. Om zijn verblijf hier af te sluiten hield hij een afscheidsrede, getiteld 'Nederland en de wijsbegeerte' (1952). In die lezing bleek hoe gedurende zijn verblijf de waardering voor de filosofie in ons land was veranderd. Eerst deelde hij de opvatting die veel meer buitenlanders hadden, en die door Nederlanders werd gedeeld, dat ons land 'on-filosofisch' zou zijn. In zijn laatste rede toonde Plessner juist waardering voor het in zijn ogen nuchtere en praktische denken dat hij in deze jaren van crisis en oorlog in ons land had aangetroffen: 'Waar ter wereld laat een volk zich moeilijker door grote woorden en ideologieën het hoofd op hol brengen dan in Nederland?'¹ Plessner zag deze nuchtere en praktische houding in zijn tijd en eveneens in het verleden. Een opvatting die we ook zien bij vooraanstaande historici van de wijsbegeerte, onder wie Ferdinand Sassen. Hij sprak in zijn *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw* (1959) van een filosofie in ons land die zich vooral zou kenmerken door 'nuchterheid, concreetheid, nauwe aansluiting bij de ervaring, realisme, veelomvattende belangstelling [en een] neiging tot praktische toepassingen'.²

Filosofie is allesbehalve saai, zo laat deze kennismaking zien. Filosofen in ons land zijn gehaat en vervolgd en gevangen genomen en vermoord. Dit is een verhaal over vernieuwende gedachten en scherpe debatten. Met affaires en animositeiten, vriendschap en verraad. Een historie van verboden boeken en vergeten denkers. De diversiteit in het denken in onze delta was enorm. Toch was Helmuth Plessner niet de enige die in al deze verschillende stromingen een eigen richting zag, iets wat het denken in ons land zou kunnen kenmerken. Of dit de praktische nuchterheid was die Plessner zo waardeerde, moet blij-

ken. Dit is wel een beeld dat we graag koesteren en uitdragen. Toch is het ook een opvatting die strijdig lijkt met de discussies die we in dit land hebben gevoerd en de politieke strijd die we hier hebben gestreden – en waarin filosofen niet zelden een rol hebben gespeeld. Een geschiedenis van de filosofie is ook een beeld van het denken over ons land; welke gedachten in het verleden werden geaccepteerd en welke juist niet. Hoe deze ideeën door bepaalde groepen in de samenleving werden toegeëigend en hoe filosofen in publieke debatten vormalen konden worden: de filosofie als een spiegel van de ontwikkeling van Nederland.

Dit boek is een kennismaking die ik schreef voor studenten, als inleiding in de filosofie in Nederland. Bij een kennismaking is het niet goed om lezers te overvoeren met namen en termen – in een introductie kun je maar zoveel zeggen. Het doel van dit overzichtswerk is niet zozeer dat u na lezing alles weet van de wijsbegeerte in ons land, maar hopelijk zult u er dan wel méér over willen weten. In dit boek is niet gestreefd naar volledigheid, en er kon slechts een beperkt aantal filosofen worden behandeld. In de keuze van die filosofen heb ik me laten leiden door eigen onderzoek en door een aantal standaardwerken, onder meer van collega's van de filosofische faculteit (Erasmus School of Philosophy; *espil*) van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Die heeft een traditie van onderzoek naar de wijsbegeerte in Nederland.³ Sinds 2021 ben ik aan deze faculteit verbonden. Eerst als hoogleraar in de Erasmiaanse waarden, en sinds maart 2025 als hoogleraar in de Filosofie in Nederland.⁴ Helmuth Plessner toonde hoe mensen konden nadenken over zichzelf, maar wel ieder vanuit hun eigen positie. Dit geldt ook voor de geschiedenis van de wijsbegeerte, die door elke onderzoeker anders zal worden beschreven.⁵ Dit is mijn kennismaking, die hopelijk iets laat zien van mijn enthousiasme voor dit vak.

Nederland als knooppunt

Ons land was voor de filosofie een bijzondere plek, omdat het altijd een knooppunt is geweest van wijsgerige ontwikkelingen in Europa. Ideeën van buiten vonden in onze polders vaak een vruchtbare grond en werden hier op een eigen wijze uitgewerkt. Intellectuele bewegingen zoals de Moderne Devotie, of de newtoniaanse wijsbegeerte, of het spinozisme, drukten een stempel op het denken in andere landen. De geschiedenis van de filosofie in Nederland is ook een historie van migranten: van denkers uit deze streken die veel invloed hadden buiten onze grenzen (zoals Desiderius Erasmus), of mensen van buiten die juist in onze gebieden werden omarmd (zoals Isaac Newton). Sommige filosofen moesten de Nederlanden ontvluchten (Hugo de Groot), en andere vonden hier juist hun toevlucht (René Descartes). Veel filosofen die in deze introductie aan bod komen hebben een migratieachtergrond (de bekendste is Benedictus de Spinoza); een enkeling heeft gedurende zijn leven een andere nationaliteit aangenomen (Jacob Moleschott). Zoeken naar een typisch Nederlandse filosofie is niet zinvol, omdat die nooit heeft bestaan. Interessant is wel wat in deze streken kon worden gedacht – en vooral wat er níét mocht.

Een introductie in de filosofie in Nederland werpt als eerste de vraag op wat ‘Nederland’ eigenlijk was. Deze historie beslaat tien eeuwen, en gedurende de meeste tijd waren deze gebieden geen eenheid. Onze streken werden lang aangeduid als ‘Lage Landen’ en bestonden uit een bonte verzameling bisdommen, graafschappen en hertogdommen, met daarin handelssteden, die weer onderdeel waren van grotere handelsnetwerken. De Lage Landen besloegen ook een groter gebied, ongeveer het huidige België en Nederland. Filosofen uit deze gebieden waren actief aan universiteiten buiten onze streken, om te beginnen in Parijs, en waren verbonden met anderen door een gedeelde